

Tussen heks en heilige (1985)

Hoe fatsoen een statussymbool werd

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 14 december 1985

Inleiding

De oudste sporen van de heilige Annaverering zijn volgens dr. Lène Dresen-Coenders in het Nederlandse Limburg te vinden en niet, zoals lang werd aangenomen, in Zuid- en Midden-Duitsland. Het grote aantal Anna te Drieën-beelden voor huiselijk gebruik wijst erop, dat het rondom deze heilige, moeder van Maria en grootmoeder van het Jezus-kind, om een echte volksdevotie ging. Wat kan de emotionele basis voor die sterke expansie van een bestaande devotie zijn geweest? Met die vraag heeft mevrouw Dresen-Coenders zich steeds intensiever beziggehouden, sinds ze in 1975 een artikel publiceerde in 'Jeugd en Samenleving', waarin ze verslag deed van een speurtocht naar de samenhang tussen heksenvervolging en de verering van de grote moeder Anna op de drempel van de nieuwe tijd (1450-1520).

Het resultaat van haar speurtocht en die van haar medewerkers heeft vorm gekregen in een tentoonstelling en een theatermuziekproductie. Met behulp van hierin gebruikte afbeeldingen en teksten wordt er bovendien een film gemaakt en de hele produktie wordt gepresenteerd onder de titel 'Tussen heks en heilige'.

Samenwerking vakgebieden

In de overgangperiode tussen middeleeuwen en renaissance waren vooral vrouwen slachtoffer van de heksenvervolging. Professor I. Schöffer spreekt in 1973 in het Tijdschrift voor Geschiedenis de behoefte uit, dat hij 'voor de verklaring van het vrouwenoverwicht een bijdrage verwacht van de psychologische kant. Heksentheorie en vervolgingspraktijken verschaffen op velerlei wijze opvallende en zelfs sensationele psychologische gegevens'. Lène Dresen is psychologe en al vanaf haar jeugd, die ze doorbracht in het Limburgse Arcen, geïnteresseerd in de tegenstelling van het beeld van de vrouw dat in kerk en onderwijs van de vrouw wordt getekend, en de dagelijkse werkelijkheid.

Dresen: 'Men zegt wel, dat Limburg een matriarchale onderlaag heeft. In werkelijkheid was de positie van de vrouw in mijn jeugd machtig: op de boerderij, in de winkels en binnen de familie zag je dat ze zelfbewust en potig optraden. Terwijl in theorie op school en in de kerk de nadruk op de taak van de vrouw binnen het gezin werd gelegd.'

Geen eigen taken

De verering van de grootmoeder Gods heeft alles te maken met de overgang van een agrarische naar een stadssamenleving. In de oude samenlevingsvorm had de vrouw haar eigen gebied en taken. In het nieuw opkomende burgerschap waren er nog geen taken voor de vrouw. Het burgerschap moest haar eigen levensvormen nog vinden. De sterke toeneming in de verering van de heilige Anna kan gezien worden als het angstvallig vastklampen aan oude normen en waarden. Het was ook een tijd, waarin de vrouw een stuk van haar macht moest prijsgeven. Lène Dresen: 'De overheid oefende grote druk uit op de plaats van de vrouw. Er ontstonden maatschappelijke problemen rondom voortplanting, huwelijk, prostitutie. In de vijftiende en zestiende eeuw was de gemiddelde trouwleeftijd hoog. Er waren veel ongehuwde mannen en vrouwen op de markt. Door werkloosheid waren mannen niet in staat een vrouw en kinderen te onderhouden'.

Maar er werden wel kinderen geboren en wie zorg voor hen droeg was onduidelijk. De wereldlijke overheid beklemtoonde daarom de noodzaak om zedelijk en kuis te leven en de kerk was maar al te willig haar daarin te volgen.

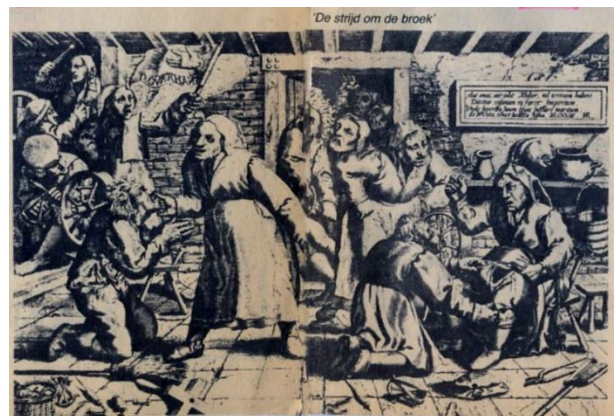
Lène Dresen: 'Er zijn legenden waarin verhaald wordt, dat Anna driemaal gehuwd is geweest. Haar wordt verweten, dat ze tot het einde van haar leven wellustig en tot liefde bedrijven in staat bleef en daarom een gevaar voor de man vormde. Kerk en overheid verzekerden het volk dat dit niet waar was.'

Het vage vermoeden van een samenhang tussen irreële vrouwenverering en vrouwenmiskening, toegespitst op de seksuele vermogens van de vrouw, waarmee Lène Dresen haar speurtocht begon, kreeg langzamerhand duidelijker contouren en zij begon de samenhang te onderkennen van heksenvervolging en Anna-verering op de drempel van de moderne tijd.

Lène Dresen: 'Ik wilde ook andere mensen bij mijn onderzoek naar de heksenvervolging en de Anna-verering betrekken. Je krijgt oog voor heel veel facetten zoals de vrouwenlisten in de prentkunst, de meisjesscholen, die in die tijd opkomen, de veranderingen in de huwelijksnormen, waardoor men probeert de vrouw onder controle te krijgen.' Vooruitlopend op de analyses van Marx is te stellen dat al in die tijd, met de opkomst van het kapitalisme, de vrouw door haar seksuele vermogens negatief is te waarderen. Of zoals Illich het noemt in het boek 'Man/vrouw': 'De vrouw is de tweede sekse geworden op het moment, dat ze haar eigendommen verloor'.

Lène Dresen: 'Het hele terrein van het baren behoorde haar en ook economisch had ze haar eigen gebied. Maar door de opkomst van de handel en de medische wetenschap, werd ze daaruit weggedrukt. Ze ging behoren tot het reserve arbeidsleger en werd de schaduwseks'.

Men kan zich afvragen of het zin heeft naar de samenhang tussen Anna-verering en heksenvervolging te zoeken. Lène Dresen is van mening, dat in een tijd als de onze waarin de rolverdeling tussen man en vrouw opnieuw ter discussie staat, de nieuwsgierigheid wordt

opgewekt naar de oorsprong van die rolpatronen. ‘Meer inzicht daarin kan helpen om pijnlijke onzekerheden en vermeende zekerheden te relativeren. Een herbezinning op die rolverdeling wordt daardoor bevorderd.’

Tot lering en vermaak

Op haar speurtocht naar de Anna-verering nam Lène Dresen contact op met Renée Pigeaud, kunsthistorica en psychologe. Bij het zoeken naar prenten uit de tijd rond 1500 heeft Pigeaud vooral gekeken naar de functie van de afbeeldingen. Renée Pigeaud: ‘De voornaamste culturele uitstraling kwam behalve van de adel en de kerk ook uit de stad. Op het platteland was daarvan, behalve in de kloosters, weinig te merken.

De burgers wilden zich onderscheiden van de plattelandsbevolking. Ze behoorden niet bij de adel en wilden niet bij het ‘gemene’ volk horen. Daar komt het burgerlijk fatsoen vandaan. Het burgerschap heeft er behoefte aan eigen waarden en normen vast te stellen. Het fatsoen werd een statussymbool. Wat nu te zien is bij de ‘poor whites’ in de Verenigde Staten. Al zijn ze nog zo arm, met hun blanke gelaat denken ze beter af te zijn dan de zwarten. Hoe dichter iemand bij de armoe staat, hoe meer hij onderscheidingsnormen probeert aan te brengen, tekenen te zoeken om toch nog een trapje hoger te staan.

Het wettig huwelijk werd dan ook scherp afgezet tegen buitenechtelijke relaties. Of het nu liefjes waren of betaalde hoeren, beiden moesten zo zwart mogelijk worden afgeschilderd om die man maar te laten zien: wil je fatsoenlijk zijn, dus geëerd, dan moet je bij je wettige echtgenote blijven. En die waarschuwing is terug te vinden in die prenten. De man moest ook vooral niet te veel vreemde mannen in zijn huis halen, want dan zou zijn vrouw maar naar hen kunnen lonken. Zowel binnen het geloof als binnen de stadssamenleving kwam het tot fatsoensrakkerij. Het draait allemaal om de kuisheid, zowel binnen als buiten het huwelijk. En dan wordt de vrouw toch altijd afgebeeld als zij die verleidt, die door haar listen de man in gevaar brengt.

Het enige voorbeeld, waarin de beteugeling van de wellust niet voor verantwoordelijkheid van de vrouw komt, is de afbeelding van Hercules op de tweesprong. Daar moet hij zelf kiezen tussen deugd en wellust. Hij kiest uit eigen vrije wil en overheerst niet de mening, dat, als de vrouw zich maar inhoudt, er dan niets gebeurt, zoals algemeen werd gedacht. Dat is uniek en daar komt ook iets van de humanistische gedachte uit die tijd naar voren, die veel meer de eigen verantwoordelijkheid van de mens wil benadrukken’, aldus Renée Pigeaud.

Narrenweide

In de bijbehorende catalogus van de tentoonstelling tekenden ook andere medewerkers hun visie op de rol van de vrouw rondom de overgang van de oude naar de moderne tijd. Thea Vignau Wilberg-Schuurman heeft in haar boek aangetoond, dat zelfs afbeeldingen uit de

hoofse cultuur, dus uit de twaalfde en dertiende-eeuwse ridderscultuur, in de burgercultuur opnieuw worden gebruikt. Renée Pigeaud verduidelijkt: 'Maar ze krijgen daarin een heel andere betekenis. Neem nu de minnetuin. Dat was in de hoofse cultuur het voorbeeld van de verheven liefde. Daar is de vrouw echt een dame die wordt aanbeden. In de burgercultuur wordt die idee van de minnetuin langzamerhand een narrenweide. Op de voorgrond van zo'n prent uit de burgerij zie je een nar op de voorgrond, die zijn geslachtsdelen laat zien en daarmee aangeeft: hier zijn mensen op een heel laag niveau bezig met erotische genoegens.

De nar staat daar voor een geile man, die zich niet kan inhouden. Dat is dus ook weer een bericht aan de burgers: denk erom, pas op, hier gebeurt iets dat niet door de beugel kan. Erasmus protesteert tegen de wulpsse weergave van moreel hoogstaande onderwerpen. Bijvoorbeeld die van Lucretia, die zich met haar dolk doorboort. Ze is liever dood dan bezoedeld. De manier waarop dat is afgebeeld is enorm wulps. Je ziet haar prachtige borsten op renaissancistische manier afgebeeld met die dolk daartussen. Dat is heel erotisch en er wordt ook beklemtoond, dat er tussen vorm en inhoud vaak een tegenstrijdigheid is. Erasmus zegt: als je een ethische voorstelling wilt moet je de vorm daarop afstemmen. Op deze manier wordt de kinderen toch iets fouts aangeleerd, want het beeld hecht meer dan de inhoud.

Maar in geletterde kringen was er toch een markt voor. Men gaf opdracht voor een mooie 'Lucretia' op de studeerkamer. Ik ben ervan overtuigd, dat het niet alleen om de inhoud, maar ook om de sensuele voorstelling ging. Er waren ook programma's bijvoorbeeld wat er in de slaapkamer moest hangen, wat in de eet- of de studeerkamer.

Jeanne Marie Noël heeft een heel programma uit een zestiende-eeuws huis beschreven. In de slaapkamer hing een afbeelding van vrouwenlisten die gold als een waarschuwing tegen de buitenechtelijke liefde', aldus Renée Pigeaud.

In de toneelfragmenten, die docenten van het Spelcentrum voor dramatische en dansante Vorming uit Nijmegen zullen opvoeren, gaat het over thema's die betrekking hebben op de 'strijd om de broek' onder het gewone volk.

De tentoonstelling Tussen heks en heilige' is tot 12 januari 1986 te zien in het Nijmeegs Museum 'Commanderie van St. Jan', Franse Plaats 3. De Theatermuziekmanifestatie vindt plaats in Cultureel Centrum 'De Lindenberg', Ridderstraat 23 te Nijmegen. Informatie: 080273911.